

MACZÁK IBOLYA

Jóasszony módra

*Bibliai nőkép a régi magyarországi temetési beszédekben**

A „jóasszony módra” megjelölés arra utal a régi receptekben, hogy a kor átlagpolgári ízlésének megfelelően készítendő az étel, vagyis minden – a konyhában éppen fellelhető – földi jóval kell kínálni. A kifejezés ugyanakkor konkrétabb esetekben is használatos: húsételeknél (császárszalonnás, hagymás, gombás, zöldborsós) ragut, halaknál gombamártást is jelent. Ehhez a példához hasonlóan előadásomban arra keresem a választ, hogy azok a régi, magyarországi temetési beszédek, amelyek szerzői a bölcs és jó asszonyról szóló bibliai locusokat használják, mennyiben bírnak általános, mennyiben konkrét jelentéssel: milyen mértékben utalnak egyéni sajátosságokra, illetve jelentenek sztereotípiát. E témakört az idők során több tanulmány is érintette, így Németh S. Katalin,¹ Bellágh Rózsa² kapcsolódó írásai. Újabban, összefoglalóan V. László Zsófia megjelenés alatt álló doktori értekezése³ foglalkozik a kérdéssel.

Írásomban elsősorban prédikációkhoz kapcsolható szerzői invenció kérdésével foglalkozom. Főként arra keresem a választ, hogy a temetési beszédek tartalmi-retorikai és a „megrendelő” által megszabott kötöttségei mennyiben engedtek teret a hitszónoki képességek kibontakoztatásának, azaz mennyiben hasonlítanak egymásra azok a temetési beszédek, amelyek azonos bibliai citátumhoz kapcsolódnak. Elemzési szempontjaim között – kisebb mértékben – szövegalkotási kérdések is helyet kaptak. Munkám fontos szempontját jelentet-

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport főmunkatársa. A tanulmány az OTKA K 101571. számú pályázata támogatásával készült.

¹ NÉMETH S. Katalin, *Bethlen Kata Önéletírása és XVIII. századi halotti beszédek*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1984, 195–198; Uő, „Az asszonyi tudós világról”: *Vélekedések a 18. század közepén = A nő az irodalomban: A Magyar Irodalomtörténeti Társaság vándorgyűlése 1984*, Zalaegerszeg, [k. n.], 1986, 50–68.

² BELLÁGH Rózsa, „A jó és bölcs asszony” a 18. századi halotti beszédekben = *A nők világa: Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*, szerk. FÁBRI Anna, VÁRKONYI Gábor, [Bp.], Argumentum, 2007, 211–226.

³ V. LÁSZLÓ Zsófia, *Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825)*. Budapest, 2011. [Doktori disszertáció.] Ezúton köszönöm meg a szerzőnek, hogy a kéziratot rendelkezésemre bocsátotta.

te az is, hogy az eddig jelentős mértékben vizsgált protestáns anyagot katolikus beszédek bemutatásával egészítsem ki.

A locusokkal kapcsolatos kérdés jelentőségére Kecskeméti Gábor is rámutatott, amikor könyvének vonatkozó fejezetében részletesen kifejtette, hogy „egy-egy jól megválasztott bibliai párhuzam a prédikáció telitalálatát, egész invenciós rendszerének forrását jelentette.”⁴ Ennek ellenére az egyes beszédek locusainak, textusainak kiválasztási szempontjára vonatkozóan nem áll sok adat rendelkezésünkre.⁵ Feltűnő azonban, hogy a nőkről mondott temetési beszédek jelentős részében a *Példabeszédek könyvéből* származó bölcs asszonyra vonatkozó szövegrészeket használnak a hitszónokok. V. László Zsófia meglátásai szerint az okos, bölcs asszony leírásához a hitszónokok rendszerint két textust alkalmaztak: a 11. példabeszéd a testi és lelki szépséget állítja szembe egymással, a 31. példabeszédben pedig „a házat szorgalmas munkájával építő, gazdaságát irányító, istenfélő asszonyt dicsérik.”⁶

Az ezzel kapcsolatos források közé tartoznak a Bethlen Miklós-féle levelezésgyűjtemény vonatkozó darabjai is. Amikor ugyanis elhunyt a főúr második felesége, Rhédey Júlia, 1716. március 11-én kelt, Bethlen a fogságban írt levelében meghagyta József nevű fiának, hogy a tetem felett két pap prédikáljon, közülük az egyik a *Jelenések könyve* „7, 13-tól végig”, a másik bibliai idézet pedig a *Bölcsességek könyvéből* – 12, 3 – legyen.⁷ A *Jelenések könyvéből* való rész a Bárány imádására fehér ruhában megjelenő sokaságról szól (kapcsolódva Bethlen azon igényéhez, hogy fehér ruhában legyenek a gyászolók⁸), a *Példabeszédek könyvéből* való rész pedig a következő: „A derék asszony koronája az ő férjének”. Ehhez kapcsolódóan azt is megjegyezte Bethlen, hogy „Redei Juliáról bizony sokat mondhat, de az eő érdeméhez képest eleget nem.”⁹ Később a „megrendelő” módosította kapcsolódó igényeit, s a *Példabeszédek könyvének* locusa helyett *Ezékiel* 24, 15-re tartott igényt. Ez nem volt minden előzmény nélkül, hiszen már korábban megjegyezte: „En az en kabult keserűségemet képzelni sem tudom, nem hogy kimondani tudnam. Szörnyű keserves példa Ezec. 24, 15.”¹⁰

⁴ KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998 (Historia Litteraria, 5), 200.

⁵ Vö. KECSKEMÉTI, *i. m.*, 170–172.

⁶ V. LÁSZLÓ, *i. m.*, 151.

⁷ BETHLEN Miklós *levelei*, gyűjt., s. a. r., bev., jegyz. JANKOVICS József, Bp., Akadémiai, 1987, (Régi Magyar Próza Emlékek, 6/1–2), II, 1137.

⁸ *Uo.*, 1137, 1145.

⁹ *Uo.*, 1137.

¹⁰ *Uo.*, 1132.

Ennek szövege a következő: „És lőn az Úr beszéde hozzám, mondván: Embernek fial ímé, én elveszem tőled szemeidnek gyönyörűségét hirtelen halállal, és ne sírj és ne jajgass, se könyed ne hulljon.” Úgy tűnik tehát, hogy a túlságosan általános igazságokat tartalmazó szövegrészt egy olyannal helyettesítette, amely jobban megfelelt lelkiállapotának – annak ellenére, hogy ő maga helyzetéből adódóan nem vett részt a szertartáson. S bár a *Példabeszédek könyvéből* való locus nem került elmondásra (vagy kinyomtatásra), a kapcsolódó forrás – Bethlen feleségére vonatkozó kommentárja és az idézetek gondos megválogatása – arra utal, hogy a rendelkezésre álló „közhelykészletből” a leginkább kapcsolódót igyekezett kiválogatni a megözvegyült főúr.

Okunk van feltételezni, hogy a bölcs asszonyról szóló példabeszédek már korábban is népszerűek voltak. Így Báthory Zsófia 1680-as temetésén is, ahol a hitszónok, a jezsuita Kiss Imre az erős asszony példáján főként az elhunyt politikai tevékenységét, illetve az uralkodó iránti hűségét hangsúlyozta:

Erős dicsíretes asszonyállat, magyar Judit, Báthori Zsófia nagy fejedelmi asszony, bölcs Salamon nagyra magasztaló szép szavai szerint [...] A fölséges római császár is azon dicsíretes igékkel méltóztatott felmagasztalni Báthori Zsófia nagy fejedelmi asszonyt. Imé az erős asszonyállat. Mert bizonyára címeres sárkányfogával erősen viselte magát haláláig Fölséged hűsége és országa mellett.¹¹

A *Példabeszédek* 12, 3-ban szereplő derék asszonyt erős asszonynak fordítva 1721-ben Kamarási György fogarasi református hitszónok *Jó feleség címere* címmel prédikált Teleki Józsefné Kun Borbála felett. Beszédében azt hangsúlyozta Kamarási, hogy a *Példabeszédek könyvének* szerzője, Salamon ugyan alapvetően az eklézsiát érti Erős asszonyon, de a „chail” szót értelmezve a következőket jegyezte meg:

böv értelmekre hasábló szó és jegyzi az elmének szándékában, munkában, tereh viselésben ’s a t. való excelsitássát, mélységét, és tántorodás és tántorodás, ’s belé-fáradás nélkül való erősségét, ’s serénységét, ’s a t. ért azért kerekdeden az Erős Asszonyon Salamon, Férjfiui elmével vetelkedő, nagy elméjü, tanátsiban állhatatos, jámbor erkölcsü [...] hitiben, vallásában, ’s kegyességi munkájában forró, Isten látogató kezeit panto-

¹¹ *Magyar nyelvű balotti beszédek a XVII. századból*, kiad., jegyz., bev. KECSKEMÉTI Gábor, NOVÁKY Hajnalka, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988, 232.

lódás nélkül erős hittel hordozó, másokhoz tsendes, 's Férjéhez engedelmeskedő Asszonyt.¹²

Kun Borbála temetéséhez kapcsolódik Solymosi Mihály által írt halotti ének is, amelyet a szerző 1718. december 18-án írt (miután december 4-én megírta saját beszédét a halotról) *A Jó asszonynak Ditséretiről* címmel.¹³ Előbbi szövege jelentős részben cento, azaz idézetekből összeállított költemény, s erre a közreadó tipográfiai eszközökkel (kurzív betűtípussal és lapszéli jegyzetekkel) is utalt. Ebben a szövegben is számos helyen fordultak elő a bölcs asszonyra vonatkozó jegyzések, s figyelemre méltó a különböző kompilációs technikák (szűkítés, bővítés, összevonás) változatos alkalmazása.¹⁴

Rákos Raymund Kelemen Didáknak tulajdonítja a Károlyi Sándor felesége, Barkóczi Krisztina felett mondott temetési beszédet, amely 1724. szeptember 25-én hangzott el.¹⁵ Ezt támasztja alá az a levél is, amelyben – ugyanez év október 30-án – arról tájékoztatja a szerzetes a pártfogót, hogy igyekszik minél hamarabb elkészülni beszédének nyomdába szánt változatával.¹⁶ A beszéd locusa ez esetben is a *Példabeszédek* 14-ben szereplő bölcs asszonyról szóló jegyzés. Érdekessége, hogy több kompilált részt is tartalmaz Pázmány Péter Pünkösöd utáni XV. vasárnapra írt beszédéből. (Ez a prédikáció pedig azért is figyelemre méltó, mert – amint azt Ocskay György kutatásai is igazolják¹⁷ – a hitszónok Koháry Judit felett mondott, 1718-as és a Krucsay János feletti, 1741-es beszéde is tartalmaz átvételeket e Pázmány-szövegből.)

1728-ban ma már ismeretlen jezsuita mondott beszédet Illésházy Józsefné Csáki Anna Franciska felett. A prédikáció címe a *Példabeszédek könyvéből* (31, 10) vett erős asszonyi állatra utal, a kapcsolódó locus pedig ugyancsak a *Példabeszédek könyve*: (31, 31): „Adgyatok néki az ő kezének gyümölcseiből, és dicsérijék

¹² KAMARÁSI György, *Jo feleség' czimere*, Kolosváratt, nyomt. Telegdi P. Samuel, [1720], [3].

¹³ A pontos jegyzés: „Nóta: Porrá váló, 's jaj el-múló élettem.” SOLYMOSI Mihály, *Az Istenben bizó kegyes asszonynak belső ékessége*, Kolosváratt, nyomt. Telegdi P. Samuel, [1720], [23]. Ez a szöveg Kájoni János versgyűjteményében is szerepel: *Pataki Annának kesergő elmelkedése*. Kiad. *Régi magyar költők tára XVII. század, 11: Az első kuruc mozgalmak korának költészete 1672–1686*, kiad. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1986, 124. sz.

¹⁴ Lásd a mellékletben.

¹⁵ RÁKOS Balázs Raymund, *Ugye, atyafiak?!: Isten szolgálja P. Kelemen Didák [...] élete, 1683–1744*, Roma, Edizioni Agiografiche, 1975, 307–308; P. KELEMEN Didák *levelei (1714–1743)*, s. a. r. RÁKOS B. Raymund, Róma, Edizioni Agiografiche, 1979, 152–153.

¹⁶ P. KELEMEN Didák *levelei...*, i. m., 149.

¹⁷ OCSKAY György, *Pázmány hatása Kelemen Didák prédikációiban*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1982, 440.

ötet a' kapukban az ő cselekedeti.”¹⁸ A locust Jacobus Tírinus 1645-ös kommentárjának szavaival magyarázza az ismeretlen szerző: „Valakik illy Jelyes Aszonyt akartok dicsérni, maga tulajdon jótéteményeirül, jóságos cselekedetirül dicsérjétek, kihagyván az mi másé, 's nem övé.”¹⁹ Ennek révén emelte ki a hitszónok Csáki Anna Franciska ájtatosságát, bőkezűségét, irgalmasságát. Az erős asszonyra vonatkozó hivatkozás révén pedig arra hívta fel a figyelmet az ismeretlen hitszónok, hogy bár az „asszonyi erőtlen természethez [...] nehezen fér a férfiúi erősség”,²⁰ igenis voltak ilyenek az *Ótestamentumban*: Debóra, Judit, Eszter, Zsuzsanna.

A *DoMV's sapientiae* című prédikáció szerzője kissé árnyaltabban látta az asszonyi erő kérdését saját, ugyancsak 1728-ban megjelent beszédében. Szerinte ugyanis az erősség ingyen adatott a természettől, így aztán nem nehéz erős asszonyt találni. Példaként Delilát, Jáhelt és Juditot hozta a hitszónok. Ugyanakkor a bölcsesség nézetei szerint fáradságos munka és iskolába járás révén sajátítható el, ezért az erősekhez hasonló bölcs asszonyt – szerinte – nehezebb találni a *Szentírásban*. (Ezért meg sem kísérelt példákat hozni rá...) Mivel pedig az elhunyt, Andrassy Klára meghagyta neki, hogy ne az ő személyét, illetőleg jó tulajdonságait méltassa, a hitszónok a *Példabeszédek* 14, 1 nyomán azokról a házakról beszélt, amelyeket a bölcs asszony épít. Ezek közül az első a tiszta lelkiismeret, a halálra való készülés, a harmadik az Isten háza (templomalapítások), negyedik a mennyei boldogságban épített örökös ház.

Ezekhez hasonló szimbolikával élt a ferences Telek József is, aki a *Példabeszédek* 14, 1 nyomán beszélt 1766-ban Jászberényben, Esterházy Antalné Koháry Éva felett. A hitszónok szavai szerint az istenfélelem, a tűrés és az adakozás voltak az ő házépítésének fundamentumai. Az első imádságos élete és az Esterházyakhoz kapcsolódó Mária-tisztelete és böjtölése példázta. Türelmet főként engedetlen cselédei és betegsége (szélütése következtében harmincnegyedik évig élt bénán) felett gyakorolt. Adakozás tekintetében oltárokat, lámpákat, gyertyatartókat, miseruhákat adományozott. A hitszónok által említett három alapkő közül utóbbi kettő a Kohári családhoz köthető (a hitszónok ki is emeli Koháry István példáját²¹), az első pedig az Esterházyakhoz (kiemelten Esterházy Pálhoz) kapcsolódik. Sajátos nőkép jelenik meg ebben a beszédben:

¹⁸ *Mulier fortis cujus pretium ab ultimis finibus*, Nagy-Szombat, Acad. Ny., 1728, 3.

¹⁹ *Uo.*, 11.

²⁰ *Uo.*, 28.

²¹ Ennek azért van különös jelentősége, mivel Koháry István felett mondott temetési beszéd nem jelent meg nyomtatásban.

Nem szereti olly hevesen a' nyers erőben ditsekedő és *Argirus* 's *Kemény* Historiáit által még által olvasó Leányzó, a szökdöső tántzot, ugrálást, sétálást, és ingyen maga mutogatást; mint ő kedvelte a' békességes türéssel édesített vesztég-maradást, beteg-ágyán való ülést, fekvést és a világ szemei-előtt el-rejtezést.²²

Szathmári Pap Zsigmond református hitszónok 1746-ban, Boldogasszony havának 9. napján beszélt a *Példabeszédek* 31, 10–12 alapján, a „Salamontól megditsértetett Erős Asszonyról”. A hitszónok kissé pesszimista előjellel azt kutatta, hogy létezik-e egyáltalán jó asszony. Hivatkozott Diogenészre, aki lámpással kereste az „egyes, virtuosus, tökéletes” embereket, de ezer közül csak egyet talált, asszonyok közül pedig egyet sem. Idézte a közismertnek számító latin szöveget is (véltetően saját fordításában), mely szerint:

Nintsen e' Világon tsak egy Jó Asszony-is; Vagy ha van: tsudálom, hogy lett Jó Roszból-is.²³

Ennek ellenére azért számos pozitív példát is felsorolt a hitszónok: a szelíd és engedelmes Sárát, Rebekát és Ráheldt, a bölcs Mártát és Abigélt, „a könyörgésben és egyéb Kegyességnek munkáiban fáradhatatlan” Annát és Máriát, valamint a vitéz és bátor Jáheldt és Debórát. A beszédben említésre került Semiramis, Pénélopé és angliai Erzsébet is.²⁴ Közölt negatív példákat is:²⁵

Pogány Socratesnek durtság és hásártos felesége, a Xantippé, ki miatt az említett Filosofus az Asszonyoktól annyira elidegenedett, hogy azokat ama két bajos dologgal, úgy mint a Grammaticával és a szegénységgel egy karban helyeztetni nem kételkedett.²⁶

A beszéd konklúziója értelmében az erős asszony a belső szépségével „kegyes és mindenben bölcs magaviseletével” hat – egyaránt hűséges Istenhez és a férjéhez is.

²² TELEK József, *Örökké való házat építő bölcs asszony*, Kalocsa, Érseki Ny., 1766, [14].

²³ SZATHMÁRI PAP Zsigmond, *Istennek szenteltetett első-szüllött*, Kolo'svár, S. Pataki József, 1747, [2].

²⁴ Nádudvari Sámuel gyakorlatából hasonló példákat idéz V. László Zsófia: V. LÁSZLÓ, *i. m.*, 152–153.

²⁵ Hasonló jegyzést tesz V. László Zsófia a későbbi beszédek kapcsán: „A 19. század elején megfigyelhető egy olyan irányzat is, mely a korábban megszokott, eszményített bibliai nőalakok személyiségét az eredeti történeteket újraolvasva realistább és lényegesen negatívabb színben tüntette fel.” V. LÁSZLÓ, *i. m.*, 123.

²⁶ SZATHMÁRI PAP, *i. m.*, [28].

Kakutsi Judit temetésén, 1743-ban Radnotfáji N. Sigmond a *Példabeszédek* 14, 1 nyomán megállapította, hogy az a bölcs asszony, alkalmas háztartásának ellátására – eredendően, illetve neveltetése révén. Ebben a református beszédben is megtalálható a bibliai nőkatalógus, a jó asszony istenfélő, mint Erzsébet és Anna, Férjét szereti és becsüli, mint Sára, annak erkölcséhez magát „okosan alkalmaztatja”, mint Abigél, szüzességét ahhoz megtartja, mint Sára és Rebe-ka.²⁷ A hitszónok említést tett arról a könyvről is (Báthory Zsigmond udvarában írták, mások Acidaliusnak tulajdonították), amelyben vitatják, hogy az asszonyok emberek-e.²⁸ Megnyugtatóul azt is közölte a prédikátor, hogy ezt 1595-ben megcáfolták a brandenburgi fejedelmi udvarban.²⁹

Amint a fent bemutatott példák is mutatják, a halotti prédikációk számos közhelynek számító gondolatmenetet alkalmaztak. Ezek leglátványosabb példái a házépítő asszony lelki értelemben vett architektúrai tevékenységének bemutatása, a bibliai nagyasszony-katalógusok felsorolása. Ezek korábbi példák, segédletek használatát valószínűsítik (hivatkozások esetében igazolják). Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a vizsgált temetési beszédek kapcsán jóval többet tudhatunk meg a hitszónokok, s például a Bethlen-forrás révén a megrendelők ízlés-világáról, szövegalkotási módjáról. Mindazonáltal – nyilvánvalóan a hitszónoki tehetség, invenciózusság függvényében – főként az alkalmaztatás révén lehetőséget biztosítottak a hitszónok számára az életrajzi adatok konkrétabb megfogalmazására. (Így például Koháry Éva esetében a nagyasszony szélütéséről és harmincnyolc évig tartó betegségének mindennapjairól, vagy éppen Báthory Zsófia császárhűségéről.) Éppen ezért következtethetünk az átlagpolgári ízlésre, de az egyéni invenciók számos lehetőségére is.

²⁷ Vö. V. LÁSZLÓ, *i. m.*, 151.

²⁸ A témához kapcsolódó nézetekről, további szerzők gyakorlatában: Uo., 98–100.

²⁹ A vitáról és annak magyarországi recepciójáról bővebben: BARTÓK István, *Emberke-e a nők vagy sem?: Egy 16. századi vita és utóélete*, Kaleidoscope, 2012/5, 369–375.

Függelék

Solymosi Mihály A Jó asszonynak Ditséretiről	A kapcsolódó bibliai szövegrészek
„Bölts Asszonynak, drága jónak, példája, Salamonnál, nagy Királynál van írva, Böltsessége, 's ékessége rajszolva, Igen szépen, belsőképen ki-adva.”³⁰ [...] „Illyen vala KUN BORBÁRA [!] mindenben, <i>Serény asszony</i>, jó Gazdasszony életében Istenfélő, jót kedvellő lelkében; Kellemetes, belől ékes szívében. Bölts elméjü, kegyes nyelvü, szép okos	Péld 19, 14 „A ház és marha atyától való örökség; az Úrtól van pedig az értelmes feleség.” Péld 31, 10; 31, 31 „Derék asszonyt kicsoda találhat? Mert ennek ára sokkal felülhaladja az igazgyöngyöket.” „Adjatok ennek az ő keze munkájának gyümölcséből, és dicsérjék őt a kapukban az ő cselekedetei!” 1 Pét 3, 2–4 „Akiknek ékessége ne legyen külső, hajuknak fonogatásából és aranyrakásából vagy öltözékek felvevéséből való” „Hanem a szívnek elrejtett embere, a szelíd és csendes lélek romolhatatlanságával, ami igen becses az Isten előtt.” Péld 31, 25–26 „Erő és ékesség az ő ruhája; és nevet a következő napnak. Az ő száját bölcsen nyitja meg, és kedves tanítás van nyelvén.”

³⁰ *Uo.*, [23].

Szent Írásban, jó példákban tanácsos

2Sam 24

[Dávid megmenti népét]
„És monda Dávid Abigailnak: Áldott legyen az Úr, Izráelnek Istene, aki téged ma előmbe küldött! És áldott legyen a te tanácsod, és áldott légy te magad is, hogy a mai napon megakadályoztál engem, hogy gyilkosságba ne essem, és ne saját kezemmel szerezzek magamnak elégtételt!”

Nagy oktató, jól vigyázó, és gondos;

1Sam 25, 32–33

[Lemuel beszédei, a bölcs asszony jellemzése.]

Szemérmetes, mértékletes, jó dolgos.”³¹

Péld 31, 3; 31, 5–27. 1 Tim 2, 9

„Hasonlatosképpen az asszonyok tisztességes öltözetben, szemérmetességgel és mértékletességgel ékesítsék magokat; nem hajfonatokkal és aranynyal vagy gyöngyökkel, vagy drága öltözékkel...”

³¹ *Uo.*, [27].